

Néptörténet — Nyelvtörténet

A 70 éves Róna-Tas András köszöntése

Szerkesztette:

Károly László és Kincses Nagy Éva

A nyelv „gyenge pontjai”

Sándor Klára, Szeged

Bevezetés

Írásom tárgya a nyelvi változások megjósolhatóságának kérdése (mind általános értelemben, mind a nyelvérintkezések következtében előállt változásokat illetően). Ismeretes az az általános vélekedés, hogy a szókészlet változékonnyabb, mint a nyelvtan – néhányan, logikai megközelítéssel, egészen odáig mentek, hogy tagadták a grammatikai kölcsönzések lehetőségét. Az elmúlt évtizedek empirikus vizsgálatai bebizonyították, hogy ezt a racionalista ítéletet föl kell adni, hiszen a nyelvtan bármely eleme helyettesíthető egy másik, kölcsönzött formával.

Ugyanakkor a változékonyság kérdését nem kell félredobnunk. Ha megfontoljuk, hogy a nyelvnek van két, nehezen cáfolható tulajdonsága, mégpedig az, hogy 1) a nyelv rendszerszerű; 2) a nyelvi változás folytonos (és nem ugrásszerű) – akkor természetesen merül föl a kérdés: vannak-e a nyelvnek „gyenge pontjai”, ahol a nyelvi változások valószínűsége magasabb, mint más pontokon?

Úgy vélem, vannak ilyen pontok, és a nyelvi rendszernek, a nyelvet használó közösség társas viszonyainak, valamint a nyelv történetének részletes elemzésével ezek a pontok ki is tapinthatók. Ehhez a nyelvi változás egy olyan modelljének fölépítésére van szükség, amely a nyelvet dinamikus és nem statikus rendszerként fogja föl, és együtt képes kezelni a nyelvi változást befolyásoló, különböző alrendszerekhez tartozó, de egymásra ható tényezőket. Egy ilyen modell fölépítése azon a fölfogáson alapul, hogy a nyelvi változások szabály-újraértelmezésekből születnek, s ehhez szorosan kapcsolódóan azon, hogy a nyelv hálózatelvűen „működik” (és létezik), nemcsak a beszélőközösségekben, hanem az agyban is. A modell előnye, hogy azonos elméleti keretet nyújt a „belső”-nek nevezett és a kölcsönzésből származó változások értelmezéséhez.

Kölcsönzés és „belső” változás

Sok nyelvész számára az egyik legérdekesebb kérdés a nyelvvel kapcsolatban az, hogy miért és hogyan változik – néhányunk számára egyenesen ez a legizgalmasabb rejtvény. Nem meglepő tehát, hogy a változékonyság kérdésének hosszú előtörténete van a nyelvészeti irodalomban (bár korántsem annyian foglalkoznak a kérdéssel, mint vélénk, l. alább). Két nagy kutatási hagyomány is van, amelynek a változékonyság központi problémája: az egyik

arra kérdez rá, hogy a nyelv különböző elemei azonos mértékben vannak-e kitéve a változási folyamatoknak vagy sem, és ha nem, akkor fölállítható-e valamiféle skála erre vonatkozóan. Ebben a hagyományban a változékonyosság kérdése szorosan összefügg a nyelvi változás mechanizmusának általános kérdésével. A másik kutatási hagyomány arra kérdez rá, hogy az egymással érintkező nyelvek elemei azonos mértékben kölcsönözhetők, illetve helyettesíthetők-e, s ha nem – akkor fölállítható-e valamiféle skála erre vonatkozóan. A nyelvészek, tartozzanak akár egyik, akár másik hagyományhoz, viszonylag ritkán használják föl a másik hagyomány szerint dolgozók által gyűjtött adatokat, s kevés az olyan munka, amely nyíltan vagy kevésbé nyíltan arra törekedne, hogy egységes elméleti keretbe illessze a kutatásai középpontjába az aktuációs problémát helyező társasnyelvészet és a kétnyelvűségkutatás nyelvi változásra vonatkozó eredményeit.

Fölmerülhet, hogy az egymásra találások ritkaságát valamilyen elméleti megfontolás indokolja: például ha föltételezzük, hogy a nyelvek közötti kölcsönzés alapvetően különbözik azoktól a nyelvi változásoktól, amelyeket nem egy másik nyelv hatásából vezethetünk le. Ezt sugallja többek között az a gyakorlat, hogy a nyelvi változások okainak tárgyalásakor a nyelvtörténet-tankönyvek (l. pl. Arlotto 1972, Bynon 1983) és a nyelvi változásról szóló tankönyvek (l. McMahon 1994) is külön fejezetben tárgyalják a változások „belső” és „külső” okait; az utóbbit gyakran azonosítják is a más nyelv által okozott változásokkal. Trudgill (1983) például a pidzsinizáció, illetve kreolizáció kapcsán, de általános érvényűvé kiterjesztve beszél „természetes” és „nem-természetes” változásokról. „Természetes” változásoknak azokat tartja, amelyek bármikor, bármilyen nyelvben, külső hatás nélkül is előfordulhatnak, mert a nyelv belső szerkezetéből fakadnak: ide sorolja a beszéd „könnyítése” irányában bekövetkező hangváltozásokat, a grammatikalizációt, a redundancia növekedését, s általában a nyelvet a szintetikusvá válás irányába mozdító változásokat (szerinte ez a kreolizációra jellemző). „Nem-természetes” változásoknak tartja az analitikussá válás irányába mozdító változásokat, pl. az esetjelölés redukcióját, a körülíró formák számának növekedését, a szórend kötöttebbé válását, s úgy véli, az ilyen típusú változások általában nyelvérintkezés következményei (szerinte ez a pidzsinizációra jellemző). McMahon (1994: 266–267) Trudgill pidzsinizációra és kreolizációra vonatkozó tipológiájának bírálatában Trudgill terminusait is félrevezetőnek ítéli, és a „természetes” változásokat a „belső” okok létrehozta változásokkal, a „nem-természeteseket” pedig a „külső” okok létrehozta változásokkal azonosítja.

Mint Romaine (1995) is fölhívta rá a figyelmet, magával a dichotómiával is súlyos gondok vannak. Először is: nem lehet tudni, mi számít „külső”-nek és „belső”-nek. Bizonyos értelmezésekben „külső” pl. a szintakszis a prozodiához képest (Romaine 1995: 482 hoz rá példát); más esetekben „külső” minden, nem magában a nyelvi rendszerben rejlő ok (Aitchison 1991, Labov 1994); s ismét másokban „külső” a nyelvérintkezések következtében bekövetkezett változás (Trudgill 1983 értelmezése a második és harmadik értelmezést egyesíti).

Aztán: egy ilyen megkülönböztetésnek csak akkor van értelme, ha elfogadjuk, hogy 1. (az első értelmezés esetében) a nyelvi részrendszerek egymástól elszigetelt, autonóm rendszerekként működnek; 2. (a második értelmezés esetében) ami a nyelvben a szűken

értelmezett nyelvi rendszeren (mátrixon) túllévő kapcsolatokkal rendelkezik, az kevésbé vagy nem tartozik a nyelvhez; 3. (a harmadik értelmezés esetében) a más nyelv által okozott változások alapvetően különböznek más nyelvi változásoktól.

Az első értelmezés ellen számos adat hozható: a magyarban ma megfigyelhető változások közül a (természetesen hogy) változó például mondattani és egyben morfológiai kötöttségű;¹ a szóvégi *-n*, *-t*, *-l* törlése az adatok szerint (l. Váradi 1996) inkább morfológiai, mint hangtani jellegű (Sándor 1998: 71), de nem zárható természetesen ki, hogy a sok nyelvben megfigyelt, s a „természetes” hangváltozások közé sorolt tendencia, a szóvégi mássalhangzó törlésére való hajlam szintén szerepet kap ebben a változásban.

A második értelmezéssel szemben áll minden eddig megfigyelt nyelvi változás. Noha a társasnyelvészet a saussure-i dichotómiák közül elsőként a „külső” és „belső” nyelvészet szétválasztásától szabadult meg (l. Weinreich–Labov–Herzog 1968), a „külső” és „belső” okok ehhez szorosan kapcsolódó tézise valahogy mégis tovább él, annak ellenére, hogy az adatok ellene szólnak (l. pl. a nyelvi változás mechanizmusának klasszikus leírását, Labov 1972 [1965]). Azt szokták ugyan hangsúlyozni, hogy a nyelvi változások többnyire „külső” és „belső” okok együttes hatására vezethetők vissza (pl. Aitchison 1991, McMahon 1994), esetleg azt is, hogy nincs olyan változás, amelynek ne lenne mindenképpen „külső” oka is (Milroy 1998: 49), de azt nemigen, hogy a társasnyelvészet elméleti keretében el sem lehetne különíteni egymástól „külső” és „belső” okokat (ha a „külső” a társas okokat jelenti).²

A harmadik értelmezés kötődik legszorosabban a fentebb fölvetett kérdéshez. Úgy vélem, egy ilyen szétválasztást egyetlen körülmény indokolhatja: ha az agyban a két nyelv másképpen „helyezkedne el”, mint az azonos nyelvhez tartozó különböző nyelvváltozatok. A kétnyelvűek nyelvi működéseit vizsgáló kutatások ugyan nemrég még gyerekcipőben jártak (vö. Obler *et al.* 1982), s eredményeik készpénznek vétele továbbra sem jár kockázatok nélkül (l. Paradis 1990), a kutatók többsége ma egyetért abban, hogy a kétnyelvűek által ismert nyelvek nem egymástól elkülönülő részekben léteznek az agyban, sokkal inkább két neuron-aktivációs alrendszer alkotnak, melyek egymástól jórészt függetlenül aktiválhatók vagy gátolhatók, s egy nagyobb, közös készletet alkotnak, melyből bármelyik nyelv eleme bármikor előhívható (Grosjean 1996: 26).

Az architekturális háttér azonossága elvben nem föltétlenül jelenti a mentális azonosságot is, vannak azonban olyan érvek, amelyek amellet szólnak, hogy a két különböző nyelvet az elme nem kezeli másként, mint a két különböző nyelvváltozatot.³

Az egyik érv az, hogy szigorúan nyelvi rendszerbeli sajátosságok alapján nem lehet különbséget tenni nyelv és nyelvjárás, nyelvjárás és stílusváltozat között – a nyelvek megkülönböztetésére használható egyetlen működő kritérium (azaz hogy a nyelvváltozat

¹ A változóra vonatkozó irodalom összefoglalását és a vizsgálatok adatait l. Kontra (2001); a kettős kötöttséget alátámasztó érveket l. Sándor (1998: 70–73).

² A „külső” és „belső” okok ilyen értelmezés szerinti szétválasztásának nehézségeiről részletesebben l. Sándor (1998). Minthogy a „belső” változásoknak ez az értelmezése végső soron az újgrammatikus „természetes hangváltozások”- és analógia-elvre vezethető vissza, valószínű, hogy a társasnyelvészetel foglalkozók egy részének újgrammatikus elkötelezettsége is szerepet játszik a szétválasztás továbbélésében.

³ A nyelvváltozat részletesebb értelmezését és a nyelvváltozat-típusok ismertetését l. Sándor (2001: 37–44).

beszélői saját nyelvváltozatukat nyelvnek vagy egy nyelv nyelvjárásának tartják) nyilvánvalóan használhatatlan ebben az esetben.

Egy másik érv az, hogy a nyelvek, dialektusok, stílusváltozatok funkcionálisan sem különböztethetők meg egymástól. Másként fogalmazva: ugyanazt a nyelvi funkciót bármilyen nyelvváltozat-típus betöltheti. Ez nyilvánvaló azokban az esetekben, amelyekben a stílusváltozatok szerepét különböző nyelvek töltik be (pl. Fishman-diglosszia esetében vagy mikor a közösség nyelvei posztkreol kontinuumot alkotnak); illetve amikor a stílusváltást a sztenderd–nemsztenderd változatok közötti váltás jelzi.

Még egy dolog indokolhatná a más nyelvből származó és „belső” (akár kölcsönzött, l. alább) eredetű nyelvi változások megkülönböztetését: ha nem a szűk értelemben vett nyelvi rendszerben, hanem a társas jelentések és az attitűdök típusaiban találnánk lényeges különbségeket az eltérő nyelvekre, illetve az eltérő nyelvjárásokra vonatkozóan. Ilyen különbségeket viszont nem találunk. Mind a sajáttól eltérő nyelveket, mind a sajáttól eltérő nyelvváltozatokat azonos szempontok szerint főlépülő skálák mentén értékeli az emberek: pl. az „idegen”–„saját”, „szép”–„nem szép”, „kellemes”–„nem kellemes”, „hatalmat jelképező”–„szolidaritást jelképező” stb. skálák mentén.⁴

Ezek az érvek azonban egyelőre csak az ellen szólnak, hogy alapvetően másnak tételezzük a két nyelv között, illetve a két nyelvváltozat között lejátszódó kölcsönzési folyamatokat.⁵ Azt nem cáfolják, hogy különbség volna kölcsönzésből származó változás (bármilyen kiterjedésű és funkciót ellátó nyelvváltozatok között) és „belső” (azonos nyelvváltozaton belül létrejött) változás között. Mindössze annyi változna a mai gyakorlathoz képest, hogy a „kölcsönzésből származó” változásokat a dialektus- és stílusváltozat-érintkezésekre is kiterjesztenénk. Ehhez azt kell föltételeznünk, hogy a nyelvváltozatok éppúgy egymástól elkülönülő nyelvi rendszert alkotnak az elmében, mint ahogyan e nézet képviselői a nyelvekről föltételezik.⁶

Ez a föltételezés azonban szintén ellentmond a tapasztalatokon alapuló észérveknek. Ha a két nyelvváltozat elkülönülő rendszert alkotna, nagyon nehéz lenne megmagyarázni, hogyan jön közöttük létre interferencia. Interferencia⁷ csak egymással érintkező (átfedésben lévő) rendszerek között jöhet létre; s nem jó lemondanunk róla, mert akkor azt kell egyben

⁴ Az „ügynökvizsgálat”-nak nevezett technikával (áttekintése Sándor–Langman–Pléh 1998) sikeresen lehetett két önállóan tekintett nyelvet és két ugyanahhoz a nyelvhez sorolt nyelvváltozatot is vizsgálni. Az aktuális értékelés természetesen mutathat különbségeket (valaki csak a saját nyelvéhez sorolt nyelvjárást tartja „saját”-nak), de ez nem érinti azt, hogy az értékelés kerete, természete és a lehetőségek köre azonos (vagyis az emberek a sajátjukhoz sorolt nyelvváltozatok között szintén különbséget tehetnek a „saját”-ság mértékét illetően). Ez összhangban áll egyébként azzal, hogy a nyelvek nyelvként azonosítása nem szerkezeti sajátosságaikból, hanem a társas körülményekből adódik.

⁵ Erre Weinreich, Labov és Herzog (1968: 158) is utalt, bár a megfogalmazás óvatossága (hogy miért van szükség a „rokon nyelv” kitétele) indokolatlan: „In principle, there is no difference between the problems of transference between two closely related dialects and between two distantly related languages”.

⁶ Chomsky a különböző nyelveket per definitionem különböző nyelvi rendszereknek véli (1986); az ő értelmezését terjeszti ki a dialektusokra is Roeper (1999).

⁷ Az interferencia szót – Weinreichtől (1953) eltérően – az általánosabb ‘alkalmi, véletlen átkapcsolás’ értelemben használom.

föltételeznünk, hogy a nyelvek közötti kölcsönzések minden esetben szándékoltan játszódnak le, azaz a beszélő nemcsak tudatában van annak, hogy az egyik nyelv elemét illeszti éppen a másik nyelvbe, hanem kifejezetten ez a célja. A tapasztalatok szerint viszont az akaratlagos, szándékos kölcsönzés meglehetősen ritka jelenség, a kölcsönzések túlnyomó része még akkor sem szándékos, ha a beszélő tudatában van annak, hogy a szót egy másik nyelvből kölcsönözte. A nyelvtani kölcsönzés pedig olyan elemeket érint, amelyek a nem-nyelvszók számára kevésbé megfoghatók,⁸ így a szándékoltság esélye még kisebb, mint a szókölcönzések esetében.⁹

Vannak viszont adatok arra, hogy a kétnyelvűek által ismert nyelvek egyetlen komplex, egymással nagy mértékben átfedő alrendszerekből álló rendszert alkotnak. Psziholingvisztikai vizsgálatokból származó adatok szerint, amikor a kétnyelvűek „kétnyelvű módban” vannak, akkor egy időben mindkét nyelv neuron-aktiválási alrendszere „be van kapcsolva” (Grosjean 1988, a kétnyelvűek „üzemmódjainak” leírása uő. 1999). Csak az angol és a magyar rendszer egyidejű, összefüggő aktiváltságával magyarázhatók például az amerikai magyar *emberhorsz* (Vázsonyi 1995: 98, *horsz* alatt) és *Kimennek a tóhoz, fülnek arauud* (Vázsonyi 1995: 81, *ful, fularauudol* alatt) adatok is.¹⁰

Végül pedig: nem látszik különbség az új változatok megszületésében és terjedésében feltételeiben sem, akár kölcsönzés következményeképpen, akár „belső” okból jönnek létre (l. alább). Ha nincsenek arra utaló adatok, hogy a kétnyelvűek fejében két elkülönülő nyelvi rendszer, illetve az egynyelvűek fejében számos elkülönülő nyelvváltozat létezne, s arra sem, hogy a lehetséges attitűd-típusokban eltérések lennének; vannak viszont érvek ezekkel a feltételezésekkel szemben, akkor nincs okunk különbséget tenni a nyelvi rendszert érintő különbségek alapján „külső”, „más nyelv hatásából származó” és „belső” nyelvi változások között. Ez jelen esetben nem egyszerűen a dichotómia megszüntetését jelenti, hanem állásfoglalást amellet, hogy csak „belső” változások vannak.¹¹

⁸ A nem-nyelvszók beszélők nyelvi tudatosságai szintjeiről és módjairól l. Silverstein (1981) és Preston és Niedzielski (2000: 22–25).

⁹ Természetesen szókölcönzések esetében is előfordul, hogy a beszélő nem tudja, hogy „kölcönöz”, vö. pl. Vázsonyi (1995: 124) sztraberi címszava alatt a HM jelű adatközlő beszámolóját.

¹⁰ Az első esetben a magyar mén-hez hasonló ejtésű angol man-t „fordítja” magyarra az adatközlő, föltehetően az angol man és a magyar mén jelentésmélti érintkezése miatt; a második esetben az arauud grammatikalizációját (ígeköltésítését) a fül magyar jelentése válthatta ki – ezt viszont nyilván a tó-val való együteltőfordulás aktiválhatta. (A többi adatban az arauud nem ígeköltőként viselkedik.)

¹¹ A dichotómiát úgy is meg lehet szüntetni, ha minden változást kölcönzés következményének tartunk. A két, hasonlóan tűnő végeredmény között azonban alapvető szemléleti eltérés van: ha minden változást kölcönzésből származtatunk, akkor kategorikusan elkülönülő nyelvváltozatokkal számolunk; ellenkező esetben nem-kategorikus, átfedő alrendszerekkel. Természetesen nem jelenti ez az állásfoglalás azt, hogy a mások által „külső”-nek nevezett (társas és psziholingvisztikai) tényezők nyelvi változásban betöltött szerepét tagadnám, ellenkezőleg: másokkal együtt (Aitchison 1991, Romaine 1995, gyakorlatát nem, de elméleti állásfoglalását tekintve Labov 1994) úgy vélem, a nyelvi változások elméletének mindhárom tényezőcsoporttal egyszerre, integráltan kell számolnia – valamennyivel mint a nyelvtől elválaszthatatlan, „belső” tényezővel.

A nyelv változékonyságának kérdése

A nyelv változékonyságával kevesebb nyelvész foglalkozott, mint elsőre gondolnánk. Noha a nyelvtörténészek az újgrammatikusoktól kezdve a strukturalista nyelvtörténészeken át a generatív nyelvtörténetig azt állították vizsgálódásaik középpontjába, amit „nyelvi” tényezőknek neveztek, ezeknek a kutatásoknak az eredményei többnyire a kiinduló és a végpont közötti különbségek típusait leíró egyszerű taxonómiák, illetve szabálysorok, s keveset mondanak arról, miért és hogyan változik a nyelv. Vannak persze kivételek: ilyen a láncváltozások fölfedezése az újgrammatikusok által, vagy Martinet gazdaságossági elve (1955). Ezek az erőfeszítések azonban a nyelv társas természetét nem mint a nyelv inherens tulajdonságát kezelték, még azok sem (pl. Meillet és Martinet), akik egyébként fölhívták a figyelmet arra, hogy a társas tényezők nagyon fontos szerepet játszanak a nyelv változásában – így ezek a kutatások meglehetősen féloldalasak. Mindenesetre legtöbbjük osztja azt a nézetet, hogy minél inkább be van ágyazódva egy-egy nyelvi elem a nyelv szerkezetébe, annál kisebb a valószínűsége, hogy változzon.

A nyelvi érintkezések kutatói közül is sokan vallottak hasonló nézeteket: Whitney-től (vö. Weinreich 1953: 35) és Paul-tól (vö. Weinreich–Labov–Herzog 1968: 152) napjainkig tartja magát az a nézet, hogy minél strukturáltabb egy elem, annál kevésbé kölcsönözhető, illetve, a kölcsönzési folyamat másik oldalát is figyelembe véve, annál kevésbé helyettesíthető.¹² Néhányan meglehetősen szigorú álláspontot képviselnek ez ügyben. Meillet (1921) például azt állította, hogy nyelvtani kölcsönzés csak nagyon hasonló nyelvi rendszerek között lehetséges; mások a nyelvtani kölcsönzés bármely formájának lehetőségét tagadták.¹³ A nyelvészek többsége azonban nem ment ilyen messzire; inkább különböző tipológiai és univerzális megszorításokat javasoltak a kölcsönözhetőség és a helyettesíthetőség skálájának fölállításához.¹⁴

A társasnyelvészet irodalmában a változékonyság kérdése érdekes módon ritkán merül föl, sokkal inkább az általánosnak nevezhető változási tendenciákat próbálják megtalálni (l. pl. Labov 1994); jöllehet Trudgill (1983) már említett „természetes” és „nem-természetes” tipológiája magában rejti a változékonyságra való hajlam eltéréseit is. Aitchison (1991) változási elméletében viszont nagy szerepet kapnak a „gyenge pontok” (így is nevezi őket). Úgy véli, az általa is „külső”-nek nevezett társas tényezők nem összevissza változásokat hoznak létre, hanem meghatározott pontokon indítanak el változást: ott, ahol a nyelvi rendszer egyensúlya kevésbé stabil, s így „készen áll” a változásra (123, 161–162). Ezeket a „gyenge pontokat” szerinte a beszédszervek fölépítése és működése (azaz a könnyebb ejthetőség), az analógia, a láncváltozások és az elme univerzális működése alakítja ki

¹² Ennek a nézetnek az irodalmát l. Weinreich–Labov–Herzog (1968: 152); valamint Thomason–Kaufman (1988: 14–34).

¹³ Ezeknek a nézeteknek az áttekintését l. Johanson (1992: 195).

¹⁴ Ilyen pl. Haugen „kölcsönözhetőségi skálája” (1950), Moravcsik kölcsönzési univerzáléi (1978) – sok más további példát említ Thomason és Kaufman (1978: 13–34). Az újabb próbálkozások (Hout–Muysken 1994, Muysken 2000) az abszolút és implikációs skálák helyett valamivel rugalmasabb, tipológiaijegy-összetevőkön alapuló leírást javasolnak.

(124–161). Labov, Trudgill és Aitchison a nyelvi változások általános jegyeit keresve az újgrammatikus örökséget viszi tovább; Chambers (2000) univerzalizmusa más, ő az Univerzális Nyelvtanban reméli megtalálni a nyelvi változások „természetes” (vagy „belső”) okait.

Vannak azonban, akik úgy vélik, az elmúlt néhány évtizedben a nagyszámú kontaktushelyzetből gyűjtött empirikus adat aláássa a kölcsönzési és változékonysági skálák fölállításának hosszú hagyományra visszatekintő gyakorlatát. Thomason és Kaufman (1978: 14) szerint „bármely nyelvi elem átkerülhet egyik nyelvből a másikba; és a pusztán nyelvi sajátosságokra épülő implikációs univerzálék szintén érvénytelenek”; a szerzők hasonló véleménnyel vannak a tipológiára alapozó skálákról is. Úgy vélik, hogy „a nyelvi érintkezések kiváltotta változások legfőbb meghatározói az adott érintkezési helyzet szociális tényezői, nem pedig a nyelvek között lévő nyelvi szerkezetbeli viszonyok” (212). Nem utasítják el azt a lehetőséget, hogy a nyelvi szerkezet tényezői, különösképpen az univerzális jelöltség és a tipológiai távolság befolyásolják a nyelvérntkezések folyamán bekövetkező nyelvi folyamatokat (212–213), de ezt a hatást csak az enyhe és a mérsékelt szerkezeti kölcsönzés eseteire korlátozzák (54, 72). Ez azt is jelenti, hogy Thomason és Kaufman szerint az erős kölcsönzés során bármilyen nyelvi elem kölcsönözhető, az átvevő nyelv belső rendszerének bármiféle „ellenállása” nélkül.

Nemrégiben Labov (1994: 24) is hasonló nézeteket tett közzé a nyelvi változásokról: úgy véli, hogy a hirtelen bekövetkező politikai változások a nyelvben „katasztrofikus” jellegű változásokat okozhatnak. A nyelvi változások terjedésének beszélő-központú, a társas kapcsolathálózatok sűrűségével operáló magyarázata (Milroy 1992) szintén megengedi ezt a lehetőséget – sőt, Thomason és Kaufman megállapításaira hivatkozva, Milroy (1998) éppen azért bírálja Labovot, mert szerinte Labov túlzottan nagy hangsúlyt fektet a nyelvi változás „belső” tényezőire.

Ezek a vélemények azt sugallják, hogy a strukturáltság és a változékonyság összefüggésbe állítását, azt a gondolatot, amely több, mint egy évszázadig tartotta magát a nyelvészetben, föl kell adnunk. Ez meglehetősen szomorú esemény lenne azoknak, akik az olyan kérdések megválaszolásához vezető ösvényeket szeretnék megtalálni, mint pl. hogy megjósolhatók-e a nyelvi változások; vagy hogy mikor és miért aktuálódik egy nyelvi változás. Azt hiszem azonban, nem föltétlenül kell lemondanunk arról a föltételezésről, hogy a nyelv rendszere jelentős hatással van a változások irányára, s így arról a reményről sem, hogy találunk megbízható fogódzókat a nyelvi változások bizonyos vonatkozásainak előrejelzéséhez.

A nyelv változékonyságának kérdése: miért érdemes vele foglalkozni mégis

Miért érdemes tehát újra megvizsgálni a gradualizmus–katasztrofizmus kérdését?

Labov (1994: 24) említ néhány példát arra, hogy milyen nyelvi változásokat gondol katasztrofikus természetűnek. Ilyennek nevezi a népesség áthelyeződését (pl. migráció vagy hódítás következtében), az egyik presztízs-norma radikális lecserélését egy másikra stb. Ezek a példák azonban nem sokat mondanak arról, hogy a nyelv maga hogyan változik meg az

ilyen események következtében. Ha a folytonos természetű változás elég gyors, akkor átmenet nélkülinek is tűnhet. Másrészt az átmenet nélküli nyelvi változás kategorikus és szűz hirtelen cserét föltételez, olyat, amelyben az új és a régi változat vagy nyelv nem él egymás mellett. Ez természetesen kommunikációs szakadékot hozna létre a régi és az új változatok vagy nyelvet használó generációk, illetve csoportok között. Ilyen helyettesítő típusú változásokra azonban semmilyen empirikus adatunk nincsen. Ellenkezőleg: a megfigyelések szerint a nyelvi változás változókon, illetve a nyelvcsere kétnyelvűségen keresztül zajlik. A változókhöz tartozó változatok egyike régebben is használatos az adott funkcióban, a másik pedig új benne. Másként fogalmazva: az új elemnek mindig egy régebbihez kell kapcsolódnia ahhoz, hogy előbb változót alkosson vele, s később esetleg helyettesítse. Mindez egészen nyilvánvaló, különösen Labov munkásságából – úgy tűnik, hogy mikor a katasztrofikus nyelvi változásokról fölállított tézisét megfogalmazta, mintha egyszerűen a megfélemedezett volna arról a különbségről, amely a beszélőközösség története és ennek a történelemnek a beszélőközösség nyelvére tett hatása között fennáll.

Thomason és Kaufman érve szintén nem látszik elég erősnek. Természetesen nem lehet félresöpömi azokat az adatokat, amelyek az erős kölcsönzés esetleírásából származnak – de más módon is lehet értelmezni őket. Johanson gondolata (1992: 215–216), mely szerint Thomason és Kaufman nem vette figyelembe a nyelvérinkezések egymásra épülő jellegét, meggyőző, és ésszerű megoldást kínál: az érintkezés korábbi szakaszában az érintkező nyelvek struktúrája egyre közelebb került egymáshoz, így a tipológiai távolság is folyamatosan csökkent a két nyelv között. Ez a nézet összhangban van Jakobsonnak (1962: 24) először 1938-ban megfogalmazott nézetével, nevezetesen, hogy „egy nyelv csak akkor fogad be egy idegen nyelvtani elemet, ha az megfelel saját változási tendenciáinak”; és megfelel Aitchison vélekedésének is, mely szerint (1991: 116) „amikor egy kevésbé könnyen ‘kiszakítható’ elemet vesznek át, akkor ezek többnyire olyanok, amelyek embrió formában már léteznek az adott nyelvben, vagy amelyeket minimális illesztéssel az adott rendszerhez lehet igazítani. Amint egy jegyet átvettek, az előkészíti a nyelvet a következő elemnek és így tovább.” Ha figyelembe vesszük, hogy a változók hogyan születnek egy korábbi nem-változó állapotú elemből, akkor mindehhez még hozzátehetjük, hogy nem egyszerűen csak „általában” illeszti hozzá az átvevő nyelv az átvett elemet saját rendszeréhez, hanem egy régebbi eleméhez illeszti úgy, hogy a kettő együtt változót hoz létre. Így, amikor egy kölcsönzött forma megjelenik az átvevő rendszerben, akkor az máris annak a rendszernek az eleme, s nem egy másiké (azaz: nem „idegen”).¹⁵

Azok a szociolingvisztikai kutatások, amelyek nem pusztán a változás társas tényezőire összpontosítanak, szintén azt erősítik meg, hogy a változékonyság kérdését nem kell félredobnunk. Ezek a vizsgálatok föltártak néhány, a változás nyelvi rendszerbeli tényezőivel kapcsolatos szabályosságot; ilyen például néhány hangváltozásokra vonatkozó elv, beleértve a láncváltozásokra vonatkozókat (Labov 1994), vagy az az általánosítás, hogy a változások során a forma elsődleges a funkcióhoz képest (Labov 1982: 76, Guy 1996).

¹⁵ A kölcsönzés és az egyszavas kódváltás a nyelvi környezet segítségével elválasztható egymástól (Poplack 2000: 222), ez az itt megfogalmazott föltételezést támasztja alá.

Összegezve az eddig írottakat: nincs okunk különbséget tenni a nyelvérintkezésekből származó és a „belső” változások között – a nyelvi változás plauzibilis elméletének mindkettőt ugyanabban a keretben kell tudnia megmagyarázni. A nyelvi változások kutatói vagy a változás „belső nyelvi”, vagy a társas tényezőire helyezték a hangsúlyt. A kettő közötti egyensúly megteremtése segíthet a nyelvi változás egy olyan modelljének megalkotásában, amely a változásokat szélesebb keretben magyarázza, és esetleg a jövőbeli folyamatok megjóslására is alkalmas. Szem előtt tartva azt a megállapítást, hogy „a jelen a múltban lezajlott nyelvi változások vizsgálatának laboratóriuma” (Weinreich–Labov–Herzog 1968: 164) – kevésbé érzékletes, de talán pontosabb megfogalmazásban: hogy ebben az esetben is alkalmazható Lyell elve (erről Labov 1994: 21–23) –, ez a modell az egykor lejátszódott nyelvi változások értelmezéséhez is elméleti keretet nyújt. Parafrázálva ugyanezt a megállapítást: úgy tűnik, a nyelvérintkezések pedig a nyelvi változások vizsgálatának laboratóriumaiként foghatók föl.

A nyelv rendszerszerűsége és a nyelvi változások megjóslhatósága

Bizonyos szempontból egészen meglepő, hogy a nyelvi változások megjóslhatóságának kérdése nem különösebben tanulmányozott témája a társasnyelvészetnek. A kérdést magát már Weinreich, Labov és Herzog (1968: 97–98, 186) is fölvetette ugyan, de a megjóslhatóságot nem tartották elengedhetetlen kritériumnak ahhoz, hogy a nyelvi változások modelljét jól működőnek lehessen tekinteni (talán mert a változások társas tényezőit kiszámíthatatlannak tételezték). A „külső” és „belső” tényezők integrálását sürgető írások (Romaine 1995, Aitchison 1991) szintén nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel – talán mert Romaine a féloldalas elméletek kritikáján nemigen lép túl; Aitchison pedig a „belső erők”-nél csak a régen ismert „természetes változásokat” említi mint fiziológiai és mentális okokat, magának a nyelvi rendszernek a mozgását (l. alább) nem. Így a későbbi társasnyelvészeti szakirodalomban a megjóslhatóság elve sem erős definícióban (a modellek működésének próbájaként), sem egy gyengébb formában nem jelent meg. Az utóbbit így lehetne megfogalmazni:

A nyelvi rendszernek (mátrixnak) kimutathatók olyan pontjai, amelyeken a változás valószínűsége magasabb, mint a rendszer más pontjain.

Az alábbiakban a megjóslhatóságnak ezt a gyengébb hipotézisét vizsgálom.

Miért vélem meglepőnek, hogy a nyelvi változások megjóslhatóságának kérdése a nyelvi változások elméletének irodalmában nem népszerűbb téma, mint amilyennek tapasztaljuk?

Mióta Saussure *Cours*-ának köszönhetően széles körben elterjedt az a nézet, hogy a nyelv rendszer, egyetlen nyelvészeti elmélet sem kérdőjelezte meg ezt a tételt. Noha a chomskyánus nyelvészet a saussure-i modelltől elhatárolódik, mert annak statikusságával szemben a mondatgenerálás dinamizmusát hangsúlyozza; s a társasnyelvészet megközelítése Saussure két dichotómiáját, a *langue* és a *parole*, illetve a belső és külső

nyelvészet szétválasztását határozottan elutasítja, mert tagadja, hogy ezek elválaszthatók lennének, soha kétség sem merült föl, egyik paradigmában sem, a nyelv rendszer mivoltát illetően.

Másrészt egyetlen nyelvészeti iskola sem tagadta soha, hogy a nyelv változása folytonos, megszakítatlan folyamat. Márpedig egy rendszerben, amelynek elemeit a többi elemhez fűződő viszonyuk határozza meg, egyetlen elem változása szükségszerűen a többi elemhez fűződő viszonyokat is megváltoztatja, s mivel az elemeket éppen ezek a viszonyok határozzák meg, egyetlen elem változása az összes többi elemet is megváltoztatja. S mert a nyelvi változás folytonos, soha nem lesz a rendszernek egyetlen olyan eleme sem, amely nyugalomban lenne, statikus maradhatna. Hogyha elfogadjuk, hogy a nyelv rendszer, s hogy a nyelv változása folytonos, akkor viszont magától értődően vetődik föl a kérdés, hogy vannak-e a nyelvnek „gyenge pontjai”, amelyeken a változás valószínűsége magasabb, mint más helyeken.

A „gyenge pontok” kitapinthatóságának kérdése összefügg egy másik kérdéssel is: azzal, hogy hatással vannak-e egymásra a nyelvi változások. Az újgrammatikus iskola bizonyos eseteket (a láncváltozásokat) illetően „igen”-nel felelt erre a kérdésre, és Weinreich, Labov és Herzog (1968: 186–187) alapvető munkájukban általános érvényben fogalmazták meg, hogy „mivel a nyelvi változás a nyelvi rendszerbe van ágyazva, más változások hozzák fokozatosan létre”; a nyelvi változások egymásra hatását pedig a beágyazottsági probléma fontos részének tekintették (101). A későbbiekben a nyelvi változások társasnyelvészeti kutatása során elsősorban a hangváltozások kerültek a figyelem középpontjába, nem kis mértékben Labov tudatosan vállalt újgrammatikus vonzódásának következményeként. Ez természetesen nem hátráltatta volna abban, hogy a változások egymással való összefüggéseit is alaposabban szemügyre vegye.

Fölfedezhető viszont a társasnyelvészeti vizsgálódások jórésében egy tudattalanul hordozott hagyomány is. Saussure-t, aki mélyen hitt a nyelv rendszerszerűségében, talán éppen az újgrammatikus tanoktól való éles elhatárolódás vágya akadályozta meg abban, hogy elfogadja (vagy fölfedezze) azt, hogy a nyelv változásai is rendszerszerűek – annak ellenére, hogy a láncváltozások létét és az analógia szerepét természetesen jól ismerte. Úgy tűnik, a 20. század nyelvészetének jelentős részére rátelepedő saussure-iánus gondolkodás nyomai fedezhetők föl abban is, hogy Labov (1994: 3) szerint a nyelvi változások nyelvi rendszerbeli tényezői többnyire egymástól függetlenül működnek (ez azt jelentené, hogy nem lehetnek egymás okozói). Figyelemre érdemes, hogy mindezt annak a könyvnek az előszavában írja, amely kizárólag e rendszerbeli tényezőkről szól – több, mint 600 oldalon. Amikor Labov a nyelvi változások előidézésében nem tulajdonít a nyelvi rendszerbeli tényezőknek különösebben nagy szerepet, nemcsak a saussure-i *langue* terjedelmére szűkíti le a nyelvet,¹⁶ hanem figyelmen kívül hagyja mind saját adatait és ezek elemzését

¹⁶ Különösen jól tetten érhető ez az ilyen megfogalmazásokban: „We might try to explain change by pointing to certain weaknesses of linguistic structure, but such limitations can only provide an opening for the effect of forces that operate upon language from some other source. To explain a finding about linguistic change will mean to find its causes in a domain outside of linguistics: in physiology, acoustic phonetics, social relations, perceptual or cognitive capacities.” (Labov 1994: 5).

(1972 [1965]) arról, hogy a társas tényezők hogyan kapcsolódnak a nyelvi rendszerbeli sajátosságokhoz, s hogy együttesük hogyan hoz létre ciklikus nyelvi változásokat; mind az aktuációs probléma bemutatásakor megfogalmazott elvet, nevezetesen, hogy „a nyelvi változás folyamata mind a közösségtől, mind a nyelv struktúrájából is kaphat ösztönzést és korlátozásokat egyaránt” (Weinreich–Labov–Herzog 1968: 186).

Mindez valószínűleg összefügg azzal a jelenséggel is, hogy a fentebb említettek kiegészítő harmadik saussure-i dichotómia, a szinkrón–diakrón megközelítés szétválasztását célzó – jóllehet a másik kettő nélkül értelmét veszti (vö. Bececzky 1995) –, ott lappang sok társasnyelvészeti munkában; éppen ezért (és természetesen mert az adatok cáfolják ennek a kettősségnek a fenntarthatóságát is) sürgetik újabban ennek a dichotómiának a tudatosabb elvetését (Guy 1996, Sándor 1998). A dichotómia csöndes túlélése, úgy látszik, meggátolja a nyelv dinamikus rendszerként való értelmezését is – egy olyan modell fölépítését, amely sokkal inkább illeszthető az adatokhoz, s következőképpen a nyelv folyton változó természetéhez is.

A nyelv mint dinamikus, komponens-rendszer

A nyelvi változás dinamikus és a statikus modellje között az a legalapvetőbb különbség, hogy az utóbbi a változást statikus állapotok egymásutánjaként fogja föl, azaz rendszerállapotok sorozatának képzelel,¹⁷ a dinamikus modell viszont egyetlen, de mozgásban lévő rendszerrel számol, méghozzá úgy, hogy a mozgást e rendszer inherens tulajdonságának tartja.¹⁸

A dinamikus rendszernek stabilabb és kevésbé stabil pontjai vannak. A stabilitás természetesen relatív és nem abszolút jellegű, s mivel a rendszerbeli viszonyok mozgásán és folytonos újrendeződésén alapul, a stabilitás mértéke is folyamatosan változik – lehet magas az egyik fázisban, alacsony egy másikban. Ezen kívül relatív a stabilitás abban a tekintetben is, hogy egy-egy elem pozíciója lehet valamilyen szempontból viszonylag stabil, míg más szempontból meglehetősen instabil. A dinamizusból következik az is, hogy a rendszernek nincs statikus eleme: még ha úgy látszik is, hogy egy elem pozíciója nem változik, a rendszer mozgását befolyásoló tényezők akkor is mozgásban tartják, és nem abszolút pozíciója változatlan, csak relatív pozíciója tűnhet annak.

A nyelv esetében a relatív jellegnek két vonatkozása fontos különösen. Az egyik, hogy a rendszer története során változik az elemek stabilitása: a többi elem mozgása (azaz a

¹⁷ Az időbeli távolságot – talán általános, örökölt emberi gondolkodásbeli metaforával – gyakran képzelik el térbeli távolsággként, hosszúsággként. Valószínűleg ez a háttérmetafora a ludas abban, hogy a változásban lévő rendszert valamiféle növényzártnak vagy esetleg szaláminak tekintik, melynek metszeti, illetve szeletei könnyen vizsgálhatók, s összerakva őket újra a szarát, illetve a szalámit kapjuk. Ha ez a metafora nem volna alkalmatlan a mozgás megragadására, Arkhimédész a valóságban sem érné soha utol a teknősbékát.

¹⁸ Ennek megragadására pedig értelemszerűen a „soha nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba” használatos. A nyelvi változások dinamikus modellezésére eddig alig történt kísérlet: ilyen Schneider (1997) javaslata arról, hogy ki lehetne próbálni a kaosz-elméletet mint a nyelvi változás modelljét – a szerző az ötlet fölvetésén azonban egyelőre nem lépett túl.

folyamatosan zajló nyelvi változások) következtében növekszik vagy csökken. A másik, hogy úgy tűnik (a nyelvérintkezések vizsgálata is ezt erősíti meg, l. alább), nyelvenként különbözik, mi számít éppen stabil elemnek. Másként fogalmazva: nincsenek univerzálisan stabil (jelöletlen) és instabil (jelölt) elemek, mint az innátista elméletekből következne, hanem a jelöltség mértéke az adott rendszer belső összefüggéseitől, s nem valamiféle minden nyelv alapjául szolgáló Univerzális Nyelvtantól függ. Chambers (2000) ugyan úgy látja, hogy a nyelvi változások az Univerzális Nyelvtan irányába mozognak, de példáival szemben számos ellenpélda hozható föl. Másrészt: ha a nyelvi változások az UNY irányába mozdítanák a nyelveket, akkor azt kellene tapasztalnunk, hogy lassacskán megszűnik a bábeli átok, és a világ nyelvei egyre hasonlóbba válnak egymáshoz. Ilyen folyamatnak, a másként magyarázható areális konvergenciákon kívül, semmi nyoma. Mint McMahon (2000) fölhívja rá a figyelmet, a szintén univerzális megszorításokra építő optimalitás-elmélet is azért alkalmatlan a hangváltozások magyarázatára, mert nem képes az elméletbe illeszteni a nyelvspecifikus jellegzetességeket.

Ehhez hasonlóan: a klasszikusan értelmezett tipológiai keretben, melyben előre meghatározott tulajdonságok meglétét vagy hiányát adjuk meg, szintén nem lehet rámutatni a nyelvi rendszer „gyenge pontjai”-ra, hiszen egyrészt a keret maga eleve statikus jellegű, s így a jellemzés is az lesz, másrészt a nyelvek közötti relativitást sem vennénk így figyelembe.

A nyelvérintkezésekre vonatkozóan a helyettesíthetőség és kölcsönözhetőség (vagy másolhatóság) relatív jellegét hangsúlyozza Johanson (1992) is. Az itt megfogalmazottak abban különböznek az ő attraktivitás-fölfogásától, hogy dinamizálják: a nyelvet dinamikus modellként kezelve az attraktivitást nem pusztán relatívnak, hanem folytonosan változónak kell tekintenünk – nemcsak kontaktushelyzetben, hanem a nyelvi változásokra általánosan érvényesen. Egy-egy nyelvi elem attraktivitása a párhuzamos mozgások révén folyamatosan növekszik vagy csökken (még akkor is, ha a felszínen stabilnak látszik). Azaz: az itt javasolt modell az attraktivitást vektoriális mértékként kezeli, amelynek ereje és iránya is van.

Ezzel látszólag közel jutotunk ahhoz, hogy meg tudjuk jósolni, hol a legnagyobb a valószínűsége a nyelvi változásoknak: a nyelv korábbi mozgásait, a mozgások irányát és intenzitását fölmérve rá tudunk mutatni a rendszer „gyenge pontjai”-ra. Ha nem vagyunk elég óvatosak, akkor nagyon messze kerülhetünk viszont a társasnyelvészetnek attól a kívánalmától, hogy a társas jelentést a nyelvi rendszer inherens tulajdonságaként kezeljük. Olyan dinamikus modellt kell találnunk, amely képes a társas jelentést, s ezen keresztül a nyelvet beszélő közösség társas viszonyainak mozgásait a nyelvi rendszeren belüli tényezők mozgásaival integrálni. Ez azért nagyon fontos, mert különben impliciten azt állítanánk, hogy a nyelv önmagában is létezik, sőt változik – a nyelvet beszélő közösség tagjainak fején és interakcióin kívül is. A nyelv korábbi és éppen zajló változásai a majdan bekövetkezendő változásokat előkészítik ugyan, de önmagukban aktiválni nem képesek: ezt csak az emberek nyelvi viselkedése tudja megtenni.

Aitchison (1991: 124, 161–162) a két lépés egymásutánjával próbálja megoldani a nyelvi rendszeren belüli és a társas tényezők integrációját. A nyelvi változást kétlépcsősnek tartja: az elsőben a fiziológiai és mentális okok (a „természetes” hangváltozások és az analógia) számos rejtett változási lehetőséget hoz létre, a másodikban a társas tényezők döntik el, hogy

ezek közül a lehetőségek közül melyikből lesz ténylegesen is változás. Ha Aitchison modelljéből indulunk ki, akkor jogosnak kell tartanunk Labov (1994: 5) óvatosságát: a társas körülmények kiszámíthatatlansága lehetetlenné teszi, hogy megjósoljuk, milyen változások játszódhatnak majd le a nyelvben. Úgy tűnik azonban, hogy a kéllépcsőség a két tényezőcsoportot, a belső nyelvi rendszerhez, illetve a társas viszonyokhoz kapcsolódó tényezőegységeket nem integrálja, hanem pusztán egymás mellé illeszti, s modellje a két tényezőegységet egymástól elszigeteltnek tételezi. A két tényezőcsoport azonban nem válik szét, hanem kölcsönösen hatnak egymásra (vö. Labov 1972 [1965]). éppen ezért olyan modellit kell fölépítenünk, amelyben a belső nyelvi rendszernek a kontextus is természetes része, azaz amelynek belső mozgásai környezeti tényezőktől is függnék.

Ennek a kívánalomnak a komponens-rendszerek (Kampis 1991) tesznek eleget. A komponens rendszerek olyan több alrendszerből álló rendszerek, amelyek alrendszerei egymással kapcsolatban állnak, még hozzá nemcsak maguknak az alrendszereknek a (kimeneti) szintjén (azaz modulárisan), hanem elemeik szintjén is. Ez azt jelenti, hogy egy alrendszer valamely elemét nemcsak az adott alrendszer többi eleméhez fűződő viszony határozza meg, hanem vannak olyan meghatározó kapcsolatai is, amelyek egy másik alrendszer elemeihez kötik. Így bármelyik alrendszer bármelyik eleme változik, az saját alrendszerének rendszervizonyain kívül hatással van a többi alrendszer belső rendszervizonyaira is.

A nyelv esetében ez azt jelenti, hogy jól tudjuk kezelni a nyelvi elemek kettős beágyazottságát: a nyelvi rendszerbelit és a társas jelentések révén a társas viszonyokhoz kötődőt. S mivel egy ilyen modellben az alrendszer (a belső nyelvi rendszer) nem elszigetelt, önálló egység, hanem a többi alrendszerrel együtt alkot egyetlen rendszert, a társas viszonyok – az alrendszerek kapcsolatát egységnek tekintve – nem „külső” tényezők lesznek.

A nyelv mint komponens rendszer nem is csak két alrendszerből áll: az előbb említetteken kívül alrendszereket alkotnak azok a viselkedési válaszok (tudat alatti és tudatos attitűdök, illetve vélekedések) is, amelyek egyrészt a nyelvi viselkedésre, másrészt a társas viszonyokra vonatkoznak; valamint a biológiai (fiziológiai, neurológiai) tényezők és a pszicholingvisztikai (mentális) tényezők is.¹⁹

A nyelvi változások megjósolhatóságához a „komponens rendszer”-modell révén elméletben közelebb kerültünk: ha ismerjük az áramlást meghatározó és befolyásoló tényezőcsoportokon belüli mozgások erejét és irányát, akkor föl tudjuk fedni, hol várható változás. Ehhez ismernünk kell mindenekelőtt a nyelvi rendszeren belüli összefüggéseket, mozgásokkal (azaz korábbi és jelenlegi változásaikkal) együtt; tudnunk kell, hogy mennyire erős az egyes elemek mentális és fiziológiai támogatottsága; s hogy milyenek és hogyan

¹⁹ A társasnyelvtanban ezek közül a tényezőcsoportok közül többnyire a nyelvi rendszert, a társas viszonyokat és az attitűdöket szokták figyelembe venni. Hoenigswald (1966), kidolgozottabb formában Preston és Niedzielski (2000) hívta föl a figyelmet arra, hogy a nyelvi rendszerre, illetve az attitűdökre vonatkozó vélekedéseknek is fontos szerepük van a nyelv változásában. A fiziológiai és mentális tényezőket, mint láttuk, az újgrammatikusok óta számon tartják. A biológiai tényezőkön az innátista elméletek a velünk született Univerzális Nyelvtani érték, ebben a keretben nem erről van szó, hanem a hálózatelváruság következményeiről, l. alább.

mozognak a nyelvet használó közösségen belüli társas viszonyok. Mindezen tényezők vektoriális összege árulja el, hogy egy-egy nyelvi elem mennyire attraktív.²⁰

A nyelvi változás a nyelv hálózatalvú fölfogásában

De elárulja-e a tényezők vektoriális összege, hogy hol vannak a nyelv „gyenge pontjai”? Igen is meg nem is. Az eddig leírtak alapján csak annyit lehet megjósolni, hogy ha egy új változat már létrejött, akkor milyen esélye van arra, hogy megmaradjon, illetve terjedjen – az aktuációs probléma titkának megfejtéséhez, hogy mikor, hol és miért jön létre az új változat, közelebb jutottunk, de továbbra sem fejtettük meg. Úgy vélem, ehhez a nyelv „anyagi megvalósulásának” vizsgálata vezet el.

A legelterjedtebb fölfogás szerint a nyelv – értelemszerűen jól körülírható – szimbólumok és szabályok formájában létezik elménkben (pl. Chomsky 1980, Fodor 1983). Ez a nézet az elmét tartja a nyelv „hordozójának”; a nyelvi elemeket kategorikus természetűnek tételezi, s nemcsak a nyelv változatoságával és változásával nem tud mit kezdeni, hanem a nyelvelsajátítás során tapasztalt jelenségekkel sem. Azok az elméletek, amelyek ezzel szemben az agyat tartják a nyelv létrehozójának, biológiailag (és evolúciósan) reálisabbak: ilyen a modularizáció tana (Karmiloff-Smith 1992) és a konnekcionista megközelítések (Elman *et al.* 1996, Lamb 1998, a lexikonra vonatkozóan Aitchison 1994).

A főnti modell is a nyelv működésének hálózatalvú fölfogásán alapul: egy hálózatalvúen működő rendszerben van biztosítva az, hogy a kontextusnak (más komponensek elemeinek) közvetlen hatása lehessen a nyelvi rendszer elemeire; a társasnyelvészet által alapvetőnek tartott nyelvi tulajdonságok és megfigyelt jelenségek szintén jól értelmezhetők egy ilyen keretben (Sándor 1999). A hálózatalvú rendszerben nincsenek előre rögzített szimbólumok és szabályok: ezek a neuronaktivációkból alakulnak ki emergensen. A neuronmintázatok a különböző aktivációs tényezőktől függően lehetnek többé vagy kevésbé hasonlóak, de tökéletesen azonosak szinte sohasem – ez meglehetősen rugalmasságot biztosít a nyelvnek. Az ilyen rendszerekben az egymáshoz hasonlító mintázatok között gyakran fordul elő „átkapcsolás”: ebben az esetben az aktiválódás során az egyik mintázat kiépülése közben egy ponttól kezdve a másik mintázat kiépülése folytatódik. Ezeknek az átkapcsolásoknak a nyelvben észlelhető következménye a szabály-újraértelmezés.²¹

²⁰ Mivel az egyes tényezők csökkenthetik, semlegesíthetik és fölül is írhatják egymás hatását, a modell magyarázatot nyújt arra, hogy az erősen megbélyegzett alakok miért nem tűnnek el vagy miért bukkannak föl akár a nyelvterület több pontján is (pl. a magyarban a „nákolás” vagy a „süksükölés”): valószínűleg nemcsak a rejtett presztízsnak, hanem a sztenderd forma nyelvi rendszerbeli instabilitásának és mentális jelöltiségének is jócskán van ebben szerepe.

²¹ Aitchison (1991: 92–95) a szabály-újraértelmezést a szintaktikai változások előidézőjének tartja; a „szabály”-t emergens neuronmintázatként értelmezve a nyelv minden alrendszerére kiterjeszhető ez a nézet. Lényegében ezt tette Berg (1998), mikor a nyelvi változásokat pszicholingvisztikai megszorításokkal magyarázza. Ezzel az értelmezéssel elkerüljük azt is, hogy belekeveredjünk a szabály-, illetve megszorítás-alapú magyarázatokra lecselkedő „a tyúk vagy a tojás” kérdésének (McMahon 2000) csapdájába: a nyelvi jelenség maga és az őt létrehozó (emergens) „szabály” értelemszerűen egyszerre jön létre.

„Gyenge pontok” ennek a modellnek megfelelően ott vannak a nyelvben, ahol az átkapcsolás esélye a legnagyobb. Ezek a helyek egyrészt azok, ahol a mintázatok a legnagyobb hasonlóságot mutatják. Másrészt egy mintázat helyett akkor is épülhet ki másik, ha az egyik nagyon ritka, vagy a másik nagyon gyakori: az aktiválások gyakorisága megerősíti a hálózati kapcsolatokat, s fölgyorsítja a mintázatok kiépülését a következő aktivációk során, így az „átkapcsolásnak” az aktivációs gyakoriság is lehet oka. A mintázatbeli hasonlóságokat és az aktiválások gyakoriságát a nyelvi elem paradigmatiságát támogatottsága (nyelvi rendszerbeli beágyazottsága), asszociatív kapcsolatai (társas jelentés, vélekedések, attitűdök), fiziológiai kötöttségei és mentális beágyazottsága határozza meg – így a „gyenge pontokat” akkor jelölhetjük ki, ha az egyes nyelvi elemek attraktivitását befolyásoló tényezőket meg tudjuk határozni. S bár ez egyelőre nem látszik könnyű feladatnak – az aktuációs probléma megoldásához talán közelebb kerülhetünk, ha a nyelv változását meghatározó tényezőket egységes keretbe próbáljuk illeszteni.

IRODALOM

- AITCHISON, J. (1991) *Language Change: Progress or Decay?* Cambridge: Cambridge University Press.
- (1994) *Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon*, Oxford: Blackwell.
- ARLOTTO, A. (1972) *Introduction to Historical Linguistics*, Boston: University Press of America.
- BERG, T. (1998) *Linguistic Structure and Change: An Explanation from Language Processing*, Oxford: Oxford University Press.
- BEZECZKY, G. (1995) The Course, of course, *Journal of Literary Semantics* 24:1, 57–78.
- BYNON, T. (1983) *Historical Linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- CHAMBERS, J. K. (2000) Universal sources of the vernacular, Előadás a 1st International Conference on *Language Variation in Europe* c. konferencián, Barcelona, 2000. június 29.
- CHOMSKY, N. (1980) *Rules and representations*, New York: Columbia University Press.
- (1986) *Knowledge of Language. Its Origins, Knowledge and Use*, New York: Praeger.
- (1988) *Language and Problems of Knowledge*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- ELMAN, J. L. et al. (1996) *Rethinking Innateness. A Connectionist Perspective on Development*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- FODOR, J. A. (1983) *The Modularity of Mind*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- GROSJEAN, F. (1988) Exploring the recognition of guest words in bilingual speech, *Language and Cognitive Processes* 3, 233–274.
- (1996) Living with two languages and two cultures, in I. Paraszis (ed) *Cultural and Language Diversity and the Deaf Experience*, Cambridge – New York: Cambridge University Press, 20–37.
- (1999) The bilingual’s language modes, in J. L. Nicol (ed) *One Mind, Two Languages: Bilingual Language Processing (Explaining Linguistics)*, Oxford: Blackwell.
- GUY, G. R. (1996) Post-Saussurean linguistics: Toward an integrated theory of language, in M. Meyerhoff (ed) *University of Pennsylvania. Working Papers in Linguistics* 3,1. (N)WAVES

- and MEANS: *A selection of papers from NWAVE 24*, Pennsylvania: University of Pennsylvania, 1–24.
- HAUGEN, E. (1950) The analysis of linguistic borrowing, *Language* 26, 210–231.
- HOENIGSWALD, H. (1966) A proposal for the study of folk-linguistics, in W. Bright (ed) *Sociolinguistics*, The Hague: Mouton, 16–26.
- HOUT, R. VAN–MUYSKEN, P. (1994) Modelling lexical borrowability, *Language Variation and Change* 6, 39–62.
- JAKOBSON, R. (1962) Sur la théorie des affinités phonologiques entre des langues, *Selected writings* 1, The Hague: Mouton, 234–246.
- JOHANSON, L. (1992) *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*, Stuttgart: Franz Steiner.
- KAMPIS, G. (1991) *Self Modifying Systems in Biology and Cognitive Science. A new Framework for Dynamics, Information and Complexity*, Oxford – New York: Pergamon.
- KARMILOFF-SMITH, A. (1992) *Beyond Modularity: A Developmental Perspective on Cognitive Science*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- KONTRA M. (2001) „Három a magyar igazság.” Egy mondattani változás három megközelítése, *Magyar Nyelv* 97, 53–64.
- LABOV, W. (1972) [1965], On the mechanism of linguistic change, in J. J. Gumperz–D. Hymes (eds) *The Ethnography of Communication*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 512–538.
- (1982) Building on empirical foundations, in W. P. Lehmann and Y. Malkiel (eds) *Perspectives on Historical Linguistics*, Amsterdam: John Benjamins, 17–92.
- (1994) *Principles of Linguistic Change. Internal Factors*, Oxford: Blackwell.
- LAMB, S. M. (1998) *Pathways of the Brain. The Neurocognitive Basis of Language*, Amsterdam: John Benjamins.
- MARTINET, A. (1955) *Economie des changements phonétiques*, Berne: Franke.
- MCMAHON, A. M. S. (1994) *Understanding Language Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (2000) *Change, Chance and Optimality*, Oxford: Oxford University Press.
- MEILLET, A. (1921) *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris: Champion.
- MILROY, J. (1992) *Language Variation and Change*, Oxford: Blackwell.
- MILROY, J. (1998) Exploiting linguistic variation to explain language change, *Sociolinguistica* 12, 39–52.
- MORAVCSIK, E. (1978) Language contact, in J. H. Greenberg (ed) *Universals of Human Language* 1, Stanford: Stanford University Press, 93–122.
- MUYSKEN, P. (2000) Retrieving the lexicon in language contact: From hierarchies to factors and processes, in A. Fenyvesi–K. Sándor (eds) *Language Contact and the Verbal Complex of Dutch and Hungarian*, Szeged: NIAS, 130–154.
- OBLER, L. K.–ZATORRE, R. J.–GALLOWAY, L.–VAID, J. (1982) Cerebral lateralization in bilinguals: Methodological issues, *Brain and Language* 15, 40–54.
- PARADIS, M. (1990) Language lateralization in bilinguals: Enough already! *Brain and Language* 39, 570–586.
- POPLACK, S. (2000) Preface to „Sometimes I'll start a sentence...”, in L. Wei (ed) *The Bilingual Reader*, London–New York: Routledge, 221–223.
- PRESTON, D. R.–NIEDZIELSKI, N. A. (2000) *Folk Linguistics*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- ROEPER, T. (1999) Universal bilingualism, *Bilingualism: Language and Cognition* 2, 169–186.
- ROMAINE, S. (1995) Internal and external factors in socio-historical explanations of change: a fruitless dichotomy? in J. Ahlers *et al.* (eds) *General Session and Parasession on Historical Issues in*

- Sociolinguistics/Social Issues in Historical Linguistics*, Berkley, CA: Berkley Linguistics Society, 478–490.
- SÁNDOR K. (1998) Amiért a szinkrón elemzés foszladozik, in Sándor K. (ed) *Nyelvi változó — nyelvi változás*, Szeged: JGYF Kiadó, 57–84.
- (1999) *The connectionist approach as a theory for language variation and change*, Előadás a 28. New Waves of Analyzing Language Variation konferencián, Toronto, 1999. október 15.
- (2001) Szociolingvisztikai alapismeretek, in Sándor K. (ed) *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás*, Szeged: JGYF Kiadó, 7–48.
- SÁNDOR K.–KAMPIS GY. (2000) Nyelv és evolúció, *Replika* 2000. június, 125–143.
- SÁNDOR K.–J. LANGMAN–PLÉH CS. (1998) Egy magyarországi „ügynökvizsgálat” tanulságai, *Valóság* 1998:8, 27–40.
- SCHNEIDER, E. W. (1997) Chaos theory as a model for dialect variability and change? in A. R. Thomas (ed) *Issues and Methods in Dialectology*, Bangor: Departement of Linguistics, University of Bangor, 22–36.
- SILVERSTEIN, M. (1981) The limits of awareness, *Sociolinguistic Working Paper #84*, Austin, TX: Southwest Educational Development Laboratory.
- THOMASON, S. G.–KAUFMAN, T. (1988) *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press.
- TRUDGILL, P. (1983) *On Dialect*, Oxford: Blackwell.
- VÁRADI, T. (1996) Stylistic variation and the (bVn) variable in the Budapest Sociolinguistic Interview, *Acta Linguistica* 43, 295–309.
- VÁZSONYI E. (1995) *Túl a Kecegárdán. Calumet-vidéki amerikai magyar szótár*, (Sajtó alá rendezte és szerkesztette Kontra M.) Budapest: Teleki László Alapítvány.
- VOGT, H. (1954) Language contacts, *Word* 10, 365–374.
- WEINREICH, U. (1953) *Languages in Contact*, The Hague: Mouton.
- WEINREICH, U.–LABOV, W.–HERZOG, M. I. (1968) Empirical foundations for a theory of language change, in W. Lehmann–Y. Malkiel (eds) *Directions for Historical Linguistics*, Austin: University of Texas Press, 95–188.